

Tussen socialist en fascist

Een analyse van de historische retoriek van Mussolini¹

In Groniek 172: *Retorica en Geweld* stelde Ruud de Jong dat de retoriek van Benito Amilcare Andrea Mussolini (1883 – 1945) te weinig aandacht kreeg in de literatuur over de Italiaanse dictator.² Biografen schonken nauwelijks aandacht aan de speeches van Mussolini – toch een karakteristiek element waar hij om bekend stond. Dit is opmerkelijk, aangezien uit zijn redevoeringen duidelijk blijkt hoe opportunistisch Mussolini was en hoe gretig hij geschiedenis als instrument gebruikte. In dit artikel worden redevoeringen van Mussolini's socialistische periode vergeleken met redevoeringen van zijn vroege fascistische periode.

Mussolini leidde het Italiaanse fascisme, was premier van Italië van 1922 tot 1925, en vanaf 1925 *il duce* (de leider) van heel Italië, totdat hij in 1943 uit de macht werd ontzet door prominente Italiaanse fascistten. Hij werd gevangengenomen, maar na twee maanden bevrijd door Duitse troepen, om vervolgens van september 1943 tot en met april 1945 aan het hoofd te staan van de Italiaanse Sociale Republiek (ook bekend als de Republiek van Salò), een marionettenstaat van Duitsland. Op 25 april 1945 probeerde Mussolini verkleed als Duitse soldaat Italië te ontvluchten, maar onderweg werd hij door Italiaanse partizanen – verbijsterd als ze waren – ontmaskerd en ter plekke geëxecuteerd.³

Echter, Mussolini was voordat hij als soldaat deelnam aan de Eerste Wereldoorlog een bijzonder actieve en vurige socialist. In dit artikel analyseer ik hoe Mussolini's socialistische representatie van de geschiedenis in zijn toespraken zich ontwikkelde tot zijn fascistische representatie.⁴ Bij mijn analyse heb ik gebruik gemaakt van de theorie van Karl-Georg Faber, die heeft onderzocht op wat voor manieren geschiedenis ingezet kan

Verschoor

worden in het debat of de toespraak. Hij onderscheidt drie vormen: de inzet van losse, uit hun context gehaalde historische feiten en voorbeelden; het gebruik van meerdere historische feiten en voorbeelden om een complex geheel van betekenissen en gevolgen te construeren; en het gebruik van het concept 'geschiedenis' als argument.⁵ Aan de hand van deze vormen heb ik Mussolini's historische retoriek geanalyseerd, om vervolgens veelvoorkomende thema's te kunnen uitlichten.

Om zijn dienstplicht te ontlopen emigreerde Mussolini in 1902 naar Zwitserland, waar hij in 1903 werd gearresteerd vanwege zijn pleidooi voor een gewelddadige opstand. Hij zat twee weken in gevangenschap.

De Revolutionair (1902–1914)

Mussolini werkte als leraar, voordat hij in 1902 als socialist politiek actief werd. Hij ging schrijven voor verschillende socialistische kranten, waaronder *Il Proletario* en *L'Avvenire del Lavoratore*. Mussolini werd als jongen buitengewoon beïnvloed door zijn vader, Alessandro, die als bezielend socialist zijn zoon het socialisme met de paplepel had ingegoten.⁶ In de context van een moderniserend maar economisch onderontwikkeld Italië, waar na de Italiaanse eenwording van 1870 – wat in realiteit niet meer dan een door verschillende facties geïmproviseerde eenheid was – politieke en sociale spanningen toenamen, was Mussolini's geloof in het socialisme uitgekristalliseerd.⁷ De socialistische parlementariërs zaten gedurende Mussolini's leven als socialist in de oppositie, terwijl het Italiaanse liberalisme sinds de Italiaanse eenwording stevig in het zadel zat. Voor Mussolini betekende dit dat er een socialistische revolutie ontketend moest

worden, zoals voorgeschreven in de leer van Karl Marx en in het bijzonder in de doctrine van de Fransman Georges Sorel.⁸

Mussolini's streven naar een revolutie komt duidelijk naar voren in zijn historische retoriek van voor de Eerste Wereldoorlog. In deze toespraken gebruikte hij het historische thema 'revolutie' om het revolutionaire karakter van het radicale socialisme aan te stippen. Hiervoor refereerde Mussolini voornamelijk aan de Commune van Parijs en de Franse Revolutie. Op de avond van 24 maart 1909 werd in Trento de Commune van Parijs herdacht, alwaar Mussolini het woord nam. Hij betoogde dat 'Episodes van trots, van grootsheid, die alleen iemand kan maken die niet beziel is door een geloof, door te vechten ter verdediging van een recht.'⁹ Door te spreken over 'episodes van trots, van grootsheid' – waarbij Mussolini doelde op opstanden, zoals de Commune van Parijs – zette Mussolini indirect de algemene term 'geschiedenis' in als argument om zijn publiek te overtuigen van het belang om te vechten voor hun 'rechten'. De geschiedenis had volgens Mussolini immers aangetoond hoe deze 'episodes' tot stand konden komen. Zoals de Commune een episode van trots en grootsheid was, zo zou ook het toekomstige Italië dit zijn, indien er voor gestreden zou worden door de vurige voorstanders van het socialisme. In dit kader representeerde Mussolini de geschiedenis als een aaneenschakeling van revoluties, 'episodi di fierezza' die slechts konden worden gemaakt door te vechten.

Ook refereerde Mussolini meerdere malen aan de Franse Revolutie, om de 'onderdrukking' van het proletariaat door de bourgeoisie te benadrukken. Zo ook op 22 januari 1911 in Meldola, tijdens een herdenkingspeech ter ere van de mede-oprichter van de latere *Partito Socialista Italiano* (PSI), Andrea Costa:

'Op dat socialisme, dat alleen tussen alle partijen onderling, ons zal leiden tot sociale revolutie, van de radicale transformatie van het oude lichaam van de bourgeoisie dat onvermijdelijk zal desintegreren en oplossen, om plaats te geven aan de nieuwe staat die zich voorbereidt en zich ontwikkelt en reeds de klemtoon heeft gelegd: het proletariaat. Dit zal gebeuren wanneer de bourgeoisie, die vandaag de dag nog [heerst], met geweld en met geld, zijn paraboool zal hebben bereikt, zijn baan, zijn historische cyclus heeft gemaakt, vanaf de dag dat het werd gebouwd op de ruïnes van de geestelijkheid en de adel'¹⁰

In deze passage beziet Mussolini de geschiedenis als een complex proces waarin discontinuïteit wordt ontketend. De discontinuïteit die de Franse Revolutie teweeg had gebracht, verwoordde hij door te refereren aan de

‘ruïnes van de geestelijkheid en de adel’. De omwenteling van de Franse Revolutie had de macht en de privileges – de ‘ruïnes’ – van de adel en de geestelijkheid immers grotendeels opgeheven. De macht van de bourgeoisie, die volgens Mussolini was voortgekomen uit de Franse Revolutie, was gebouwd op deze ‘ruïnes’, en leidde juist tot decennia van dramatische onderdrukking van het proletariaat. Hij karakteriseerde de middenklasse als een ‘vecchio organismo’ (oud organisme) en het proletariaat als de belichaming van de reeds in ontwikkeling zijnde nieuwe staat.

Deze passage over de Franse Revolutie is te karakteriseren als een tragedie¹¹ dankzij deze twee metaforen, door het metoniem ‘ruïnes van de geestelijkheid en de adel’ en Mussolini’s gebruik van de stijlfiguur hyperbool (opzettelijke overdrijving). De passage lijkt in eerste instantie rooskleurig, omdat Mussolini vooruitblikte naar het moment van zijn gewenste revolutie. Maar met de zojuist genoemde beeldspraak refereerde hij aan de tragedie van de Franse Revolutie: het begin van de onderdrukking van het proletariaat door de bourgeoisie, die in zijn eigen tijd voortduurde. Het gebruik van de tragedie is tekenend voor Mussolini’s historische retoriek van voor de Eerste Wereldoorlog, want hij benadrukte ook vaak de tragedie van de Commune van Parijs, hier in de vorm van de bloederige repressie die leidde tot de val van de Commune. Door middel van de tragedie, zoals die voortvloeide uit Mussolini’s representatie van de Franse Revolutie en de Commune van Parijs, probeerde Mussolini zijn publiek te verenigen en te mobiliseren voor het socialisme.

Van socialist naar fascist (1914–1922)

Tijdens de Eerste Wereldoorlog veranderde Mussolini’s politieke visie, en daarmee zijn historische retoriek. Op een lijn met de PSI waarvan hij lid was, pleitte Mussolini in eerste instantie voor absolute neutraliteit. Oorlog, zo wist hij aan de hand van de dogma’s van zijn partij, kwam alleen de belangen van de bourgeoisie ten goede, terwijl het proletariaat werd uitgebuit. Maar ondertussen geloofde Mussolini niet in de door de PSI gepredikte absolute neutraliteit. Zou de voor Italië toch al onvermijdelijke oorlog geen mogelijkheden bieden om de zwakke zittende regering af te zetten? De zwakte van de Italiaanse regering was in 1914 pijnlijk aan het licht gekomen, onder andere omdat deze in eerste instantie koos voor neutraliteit, vervolgens lange tijd besluiteloos optrad om ten slotte de kant van de geallieerden te kiezen. Bovendien was niet alleen het Italiaanse leger

onderontwikkeld, maar de Italiaanse economie evenzo. Op 18 oktober publiceerde Mussolini een baanbrekend artikel in de krant *Avanti!*, waarin hij afstand nam van absolute neutraliteit en pleitte voor ‘actieve neutraliteit’. Dat wil zeggen dat Mussolini zich niet langer verzette tegen deelname aan de oorlog. Hierdoor viel hij in ongenade bij de PSI en werd uit de politieke partij gezet. Maar naar eigen zeggen was hij nog niet klaar met de politiek.¹²

In november 1914 richtte Mussolini de krant *Il Popolo d'Italia* op, die vanaf oktober 1922 het officiële nieuwsblad van het fascistische regime zou worden. In 1914 wijdde Mussolini de krant vooralsnog aan socialistische propaganda. Echter, in december richtte hij de *Fasci d'Azione Rivoluzionaria* op, een beweging die openstond voor mensen van alle politieke overtuigingen en sociale klassen, maar die het oneens waren met de bestaande huidige politieke partijen en gekant waren tegen de politieke onrust na de oorlog. Zowel de krant als de beweging – het was geen partij en had geen programma – had in het begin weinig aanhang, waardoor Mussolini zijn propaganda over een andere boeg gooide. Hij begon vanaf mei 1915 nationalistisch te schrijven en het gebruik van geweld meer en meer te propageren. Nadat de Italiaanse regering op 24 mei 1915 de oorlog verklaarde aan Oostenrijk-Hongarije, werd Mussolini in september van dat jaar als soldaat ingezet en moest hij zijn politieke activiteiten noodgedwongen neerleggen.¹³

Nadat Mussolini in maart 1917 ernstig gewond raakte begaf hij zich weer in de politiek. Zijn retoriek was nationalistisch, agressiever en militaristisch en hij riep op tot een ‘totale oorlog’. Hij benadrukte het belang van één man die het volk kon leiden. Dit kwam hoofdzakelijk doordat Italië als een ‘verliezende winnaar’ uit de oorlog was gekomen – het land had in november 1918 bij de vredesbesprekingen van Versailles nauwelijks kunnen profiteren van de overwinning. Bovendien had het te kampen met grote economische problemen, een torenhoge nationale schuld en was een aanzienlijk deel van de teruggekeerde soldaten werkloos of gewond.¹⁴ De fascisten waren nog van weinig betekenis op het politieke toneel en Mussolini's invloed in het fascisme was nog marginaal, ook toen hij op 23 maart 1919 de *Fasci Italiani di Combattimento* oprichtte, waarin verschillende revolutionaire groepen werden verenigd. De lokale *fasci* (groepen) volgden niet Mussolini, maar de lokale leider, (ras). Tussen 1919 en 1921 overtuigde Mussolini de verschillende *fasci* dat alleen hij van het fascisme een nationale kracht kon maken, dat ze uitsluitend aan hem loyaal dienden te zijn.¹⁵ Na het tweede nationale Fascistische congres, op 24 en 25 mei 1920, maakte het

Verschoor

fascisme een belangrijke en agressieve verschuiving naar rechts. Toen in de winter van 1920–21 landeigenaren constateerden dat de regering hen niet kon beschermen tegen het opblazende geweld, besloten zij massaal dit hernieuwde fascisme te financieren en haar aanhangers in te zetten als lijfwachten.¹⁶ Dit zorgde voor een explosieve groei van het aantal fascistena, die nu meer en meer op straat te zien waren. Op 9 november 1921 werd de beweging omgedoopt tot de *Partito Nazionale Fascista* (PNF), een partij met een programma. De culminatie van de fascistische machtstoename was de Mars op Rome eind oktober 1922, waarbij ongeveer 30.000 fascistena vanuit drie richtingen Rome binnen marcheerden om de macht te grijpen. Mussolini werd op 31 oktober door koning Vittorio Emanuele III ingehuldigd als minister-president.¹⁷

Op 29 oktober 1922 werd Mussolini's parlement geïnaugureerd door koning Victor Emanuel III. Mussolini, links op de voorgrond, en de toekomstige leden van zijn parlement luisteren in militair tenue naar de inaugurele rede van de koning.

Historische retoriek van de fascist Mussolini

Mussolini had tot 1922 vrijwel alleen retorische middelen tot zijn beschikking en dankte zijn groeiende macht dus met name aan zijn retorische kwaliteiten. Tussen 1917 en 1922 – de periode van de ontwikkeling van Mussolini's fascisme en toename van de fascistische populariteit en macht – had Mussolini één groot doel: het fascisme uitbouwen. Hiervoor

refereerde hij met name aan twee historische periodes: de Romeinse tijd en het Risorgimento. Het Risorgimento kan gezien worden als de politieke eenwordingsperiode van Italië, die zich hoofdzakelijk afspeelde tussen 1859 en 1861 en tot stand kwam dankzij de diplomaat Cavour, de politicus Mazzini en de volksheld Garibaldi.¹⁸ Maar de periode kan ook beschouwd worden als de tijd van Italiaanse natievorming: als een periode van culturele eenwording die zich afspeelde gedurende een groot deel van de negentiende eeuw en volgens Mussolini zelfs tot in de twintigste eeuw. Veel Italianen, vooral in het zuiden, voelden zich namelijk niet verenigd in een gezamenlijk vaderland, maar juist veroverd door de 'buitenlander' Garibaldi.¹⁹

Mussolini refereerde in zijn toespraken in zijn vroege fascistische periode het meeste aan de glorie van het Romeinse Rijk, om het Italiaanse nationalisme kracht bij te zetten. Een mooi voorbeeld is de redevoering die Mussolini op 20 december 1918 in Fiume (het huidige Rijeka in Kroatië) hield. Al in 1915 was het Verdrag van Londen getekend, waarin Italië met de Geallieerden was overeengekomen dat het Oostenrijk-Hongaarse *Küstenland* na de overwinning Italiaans zou worden, maar dat de stad Fiume opgenomen zou worden door het Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen, het latere Joegoslavië. Een deel van de Italiaanse bevolking was ontsteld over deze beslissing. De kwestie van Fiume was voor Mussolini dus een goede gelegenheid om zijn nationalisme te laten blijken, om de massa's op te ruien en om eenheid te creëren door een gezamenlijke vijand te benadrukken – namelijk iedereen die tegen Italiaanse annexatie van Fiume was:

'Het lot van Fiume is alleen gegarandeerd met de annexatie door Italië. Italië kan aanspraak maken op Fiume op basis van geschiedenis, taal, traditie en wil. Ik kan u verzekeren dat er in Italië een enorme actie is ten behoeve van Fiume. Als dit beroemde Joegoslavië, waarvan ik niet weet of het geboren zal worden en wanneer, uit zal moeten kijken naar de zee, kunnen we elkaar spreken. Italië is liberaal en de drager van beschaving. Toen het Romeinse Italië voor de derde keer beschaving gaf aan de wereld,²⁰ stonden die mensen in de schemering van de beschaving. Ze woonden nog in grotten toen Italië Dante Alighieri al had!²¹

In Mussolini's hyperbolische retoriek en door een opvallende benadrukking van de grote beschavingsfunctie van Italië door de eeuwen heen, is een onderliggend thema te bemerken: de *grandezza* van de Italiaanse geschiedenis. Deze wierp Mussolini constant op als argument waaruit een soort historisch recht op Fiume noodzakelijk voortspoot. Hij zette hier het

concept 'geschiedenis' in als argument. Immers, de beschaving die door de voorvaderen van de Italianen door de geschiedenis heen aan Fiume was gegeven was aanwezig in de taal en de traditie van de inwoners van Fiume, die zich daarom beschouwden als Italianen.

Het Risorgimento kon geen rol spelen in de verheerlijking van de Italiaanse *grandezza*, want Mussolini meende dat Italië zwak was tijdens het Risorgimento. Dat Mussolini het Risorgimento beschouwde als een periode van zwakte verwoordde hij al op 10 december 1910 in Cesena: 'De geschiedenis van onze Risorgimento is een officiële karikatuur. Italië is onafhankelijk, maar niet verenigd'.²² Hij zette het Risorgimento daarentegen in om opoffering en geweld te prediken. Mussolini's verheerlijking van geweld en opoffering is te verklaren aan de hand van het enorme

© Getty Images | Published in www.fox.com

bloedvergieten tijdens de Eerste Wereldoorlog.²³

Mussolini erkende dat geweld soms verschrikkelijk was, maar soms was het ook noodzakelijk. Sterker nog, 'Geweld is niet immoreel. Geweld is soms moreel'.²⁴ Deze woorden, uitgesproken op 20 september 1922 tijdens een conventie van de *Fasci di Combattimento* in Udine, vulde Mussolini aan met '(...), wanneer ons geweld een oplossing is voor een gangreneuze situatie, is het zeer moreel, heilig en noodzakelijk'.²⁵ Mussolini probeerde het gebruik van geweld onder andere te rechtvaardigen door de nadruk te leggen op de vanzelfsprekendheid ervan. Geweld was immers absoluut niet inherent aan de opkomst van het fascisme, want 'De geschiedenis van Europa van '70 tot 1914 is, zoals jullie zien, bezaaid met vreselijke daden van geweld, zowel individueel als collectief'.²⁶ Door middel van geweld werd volgens Mussolini geschiedenis gemaakt en 'de geschiedenis' in het algemeen, zoals Mussolini het verleden in deze passage inzette, zat vol met geweld.

Nog meer dan over geweld, sprak Mussolini over opoffering; het woord *sacrificio* kwam herhaaldelijk voor in zijn toespraken van na de Eerste Wereldoorlog. Zowel geweld als opoffering waren thema's waarmee Mussolini het Risorgimento kon inzetten als unificerend instrument. Op 24 oktober 1923 sprak Mussolini in Turijn, en omdat Turijn een bolwerk van het Risorgimento was geweest kon Mussolini niet nalaten te spreken over deze periode. Als periode kon hij het Risorgimento niet gebruiken om de grootsheid, de macht en de culturele nalatenschap van het Italiaanse schiereiland te benadrukken, maar de daden die verricht waren tijdens het Risorgimento konden wel dienen om de eenheid van het Italiaanse volk te versterken en het volk te mobiliseren. Daarom stelde Mussolini het Risorgimento voor als een periode van opoffering, heldendaden en geweld.

In Turijn sprak Mussolini voornamelijk over het historische belang van Turijn voor de Italiaanse natie, immers was het een bolwerk van het Risorgimento geweest en had het standvastig gestreden voor de Italiaanse eenheid. Mussolini sprak hoofdzakelijk over het Risorgimento en zei over het leger van Piemonte, de regio waarin Turijn ligt:

'En het was dit leger, dat met andere elementen, maar ook met de geest van toewijding, opoffering, met zijn gevechten en zijn overwinningen, een impuls heeft gegeven aan het Risorgimento en de eenheid van het land maakte. Nu is deze eenheid van de natie immaterieel. We zullen het verdedigen tegen elke prijs, zelfs ten koste van tranen en bloed tegen de tirannen van buiten en tegen de lafaards van binnen.'²⁷

Verschoor

Mussolini benadrukte in dit symbolische, historische voorbeeld expliciet dat onder andere toewijding, opoffering en geweld geleid hadden tot de Italiaanse eenwording. Vervolgens maakte hij een belangrijke sprong naar het heden, waarin hij benadrukte dat het brengen van offers nog niet voorbij was. Door de grote opofferingen te benadrukken was het Risorgimento voor Mussolini dus een instrument om opofferingen in het heden en de toekomst te legitimeren.

Conclusie

Voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog was Mussolini een overtuigende revolutionaire socialist, die zich ten doel had gesteld het socialisme te steunen in de hoop een revolutie van het proletariaat te ontketenen. Dat zijn socialistische ideeën erg verschilden van zijn latere fascistische ideeën, blijkt uit het gebruik van geschiedenis in zijn toespraken. Zijn historische thematiek bestond met name uit revoluties, zoals de Commune van Parijs en de Franse revolutie, waarbij hij de geschiedenis vooral instrumenteel inzette om een duidelijk onderscheid te maken tussen goed en kwaad, tussen protagonisten (revolutionairen) en hun antagonist (zittende overheden). Tijdens de Eerste Wereldoorlog veranderde Mussolini's politieke en maatschappelijke visie en daarmee zijn historische retoriek. Hoewel de macht grijpen zijn doel bleef, was zijn benadering anders dan na de Eerste Wereldoorlog. Waar Mussolini refereerde aan de oudheid om de Italiaanse grootsheid te benadrukken, gebruikte hij de Italiaanse eenwording – het Risorgimento – om zijn publiek te overtuigen van de noodzaak van opoffering en bloedvergieten. De redevoeringen waarin Mussolini het verleden inzette hebben veel kenmerken van presentisme – een historische analyse waarbij hedendaagse ideeën en perspectieven worden toegepast op representaties van het verleden. Voor Benito Mussolini bepaalde het heden wat belangrijk was in het verleden; de geschiedenis was voor hem een nuttig instrument om zijn macht te vergroten en te legitimeren.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op mijn bachelorscriptie 'Grandezza e sacrificio: Een analyse van de historische retoriek van Mussolini' (Rijksuniversiteit Groningen 2013). Met dank aan dr. Antoon de Baets voor zijn waardevolle begeleiding en dr. Rik Peters voor zijn verhelderende commentaar.
2. R. de Jong, "Tussen werkelijkheid en verbeelding: Mussolini's massapsychologische

- benadering van de retorica”, *Groniek* 172 (2006), 343–4.
3. C. Hibbert, *Kopstukken uit de Tweede Wereldoorlog: Mussolini* (Antwerpen en Amsterdam: Standaard, 1976), 148–59.
  4. Voor mijn scriptie heb ik circa 350 speeches bestudeerd waarin Mussolini nadrukkelijk refereerde aan een historisch feit, een historisch proces of het concept ‘geschiedenis’. Mussolini heeft ongeveer 1,300 toespraken gehouden, waarvan rond de 1,100 gedocumenteerd zijn. Het gaat om situaties waarin Mussolini nadrukkelijk een toespraak hield, ofwel voor een publiek, dan wel voor een politiek gezelschap. Verklaringen en debatten in het parlement, de senaat of andere politieke instanties reken ik er niet onder.
  5. K.G. Faber, “The Use of History in Political Debate”, *History and Theory* 17 (1978), 43–53.
  6. R. de Felice, *Mussolini il Rivoluzionario: 1883–1920* (Turiijn: Giulio Einaudi editore, 1965), 5–10.
  7. A.J. Gregor, *Young Mussolini and the Intellectual Origins of Fascism* (Berkeley etc: University of California Press, 1979), 1; 14; 31.
  8. *Ibid.*, 22–28.
  9. B.A.A. Mussolini, *Opera Omnia di Benito Mussolini II*, ed. E. Susmel en D. Susmel (Trento: 24 maart 1909), 41. Vanaf hier aangeduid als OO, gevolgd door het nummer van de bundel. Oorspronkelijk: ‘Episodi di fierezza, di grandezza, che solo può compiere chi è animato da una fede, che combatte per difendere un diritto.’
  10. Mussolini, OO III (Meldola: 22 januari 1911), 320. Oorspronkelijk: ‘A quel socialismo, che solo fra tutti i partiti, ci condurrà alla rivoluzione sociale, alla radicale trasformazione del vecchio organismo borghese che fatalmente dovrà disgregarsi e dissolversi, per cedere il posto al nuovo stato che si prepara e si evolve e già incalza: al proletariato. Questo avverrà quando la borghesia, che oggi [regna] ancora, con la forza e col denaro, avrà compiuta la sua parabola, la sua traiettoria, compiuto il suo ciclo storico, dal giorno che essa sorse dalle ruine del clero e della nobiltà.’
  11. De tragedie beschouw ik hier als een droevige of ernstige gebeurtenis, voortvloeiend uit het taalgebruik.
  12. R.J.B. Bosworth, *Mussolini* (Londen: Arnold, 2002), 100–5 en N. Farrell, *Mussolini: A New Life* (Londen: Weidenfeld & Nicolson, 2003), 53–57.
  13. Bosworth, *Mussolini*, 105–19.
  14. Farrell, *Mussolini*, 75–76.
  15. P. Neville, *Mussolini* (Londen en New York: Routledge, 2004), 42; 45.
  16. Farrell, *Mussolini*, 95–98.
  17. Bosworth, *Mussolini*, 166–69.
  18. M.F. Gilbert en K.R. Nilsson, *Historical Dictionary of Modern Italy* (Lanham, Maryland en Londen: Scarecrow Press, 1999), 314–16.
  19. A.M. Banti, *La nazione del Risorgimento: Parentela, santità e onore alle origini dell’Italia unita* (Turiijn: Giulio Einaudi editore, 2000), ix–xi; G. Arnaldi, *Italy and its Invaders*, vert. A. Shugaar (Cambridge, Massachusetts en Londen: Harvard University Press, 2005), 188–89.
  20. In de fascistische ideologie werd de Renaissance als de tweede Romeinse periode

Verschoor

beschouwd en de fascistische tijd als de derde.

21. Mussolini, *OO XII* (Rijeka: 20 december 1918), 75–6. Oorspronkelijk: 'Il destino di Fiume è garantito soltanto con l'annessione all'Italia. L'Italia può rivendicare Fiume per storia, per lingua, per tradizione e per volontà. Vi posso assicurare che in Italia vi è una formidabile azione in favore di Fiume. Se questa famosa Jugoslavia, che non so se nascerà e quando, avrà bisogno di affacciarsi al mare, noi potremo intenderci. L'Italia è liberale e portatrice di civiltà. Quando l'Italia romana dava per la terza volta la civiltà al mondo, quella gente era al crepuscolo della civiltà. Essa viveva ancora nelle caverne quando l'Italia aveva già Dante Alighieri!'
22. Mussolini, *OO III* (Cesena: 10 december 1910), 285. Oorspronkelijk: 'La storia del nostro Risorgimento è una caricatura ufficiale. L'Italia è indipendente ma non unita.'
23. E. Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, vert. K. Botsford (Cambridge, Massachusetts en Londen: Harvard University Press, 1996), 15–18.
24. Mussolini, *OO XVIII* (Udine: 20 september 1922), 413. Oorspronkelijk: 'La violenza non è immorale. La violenza è qualche volta morale.'
25. Ibid. Oorspronkelijk: '(...), quando la nostra violenza è risolutiva di una situazione cancrenosa, è moralissima, sacrosanta e necessaria.'
26. Mussolini, *OO XX* (Rome: 1 januari 1924), 145. Oorspronkelijk: 'La storia dell'Europa dal '70 al 1914 voi la vedete tempestata di atti di violenza terribili ed individuali e collettivi'.
27. Mussolini, *OO XX* (Turijn: 24 oktober 1923), 48–9. Oorspronkelijk: 'Ed è stato questo esercito, che con altri elementi, ma soprattutto con il suo spirito di devozione, di sacrificio, con le sue battaglie e le sue vittorie, ha dato impulso al Risorgimento ed ha fatto l'unità della patria. Ora questa unità della patria è intangibile. Noi la difenderemo a qualunque costo, anche a prezzo di lacrime e di sangue contro i tiranni di fuori e contro i vigliacchi di dentro.'

Illustratieverantwoording

1. Mussolini mugshot: S. Wälti, "Was hat Mussolini in Bern gemauert?", *Der Bund* 25 maart 2010.
2. Mussolini in parlement: Time & Life Pictures, Getty Images.
3. Mussolini toespraak: P. Neville, *Mussolini* (Londen etc.: Routledge, 2004), foto 3.